

Культурна спадщина Слобожанщини

Охорона культурної спадщини
і музейна справа
Історичне краєзнавство
Культура і мистецтво
Сторінки пам'яті

Збірка наукових статей

І. В. ЧЕРНІКОВА

До 125-річчя від дня народження
СТЕФАНА АНДРІЙОВИЧА ТАРАНУШЕНКА
(1889 – 1976 рр.)

Стефан Андрійович Таранушенко

Серед плеяди видатних пам'яткоохоронців, мистецтвознавців, дослідників архітектури Слобідської України 1920-х – початку 1930-х рр. Стефан Андрійович Таранушенко по праву посідає перше місце. Грунтовна наукова спадщина говорить за себе сама: «Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Хата по Єлізаветинському провулку під ч. 35 в Харкові» (1921), «Матеріали до історії українського мистецтва. Будівництво. Старі хати Харкова» (1922), «Анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток старовини дерев'яного будівництва» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини XVII – XVIII ст. ст.» (1928), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976), тощо.

Активність науковця на ниві вивчення та збереження культурної спадщини істинно вражає. У 1920 – 1933 роках Стефан Андрійович

Таранушенко очолював Республіканський музей українського мистецтва в Харкові. За цей час зусиллями науковця було організовано більше десяти науково-дослідних експедицій по вивченню історико-культурної спадщини всієї Слобожанщини. Активний діяч пам'яткоохоронного руху Харківщини 20-х років ХХ ст. працював в установах по охороні пам'яток

історії та культури: з 1920 – 1922 років завідуючий архітектурно-монументальною секцією Харківського Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ГУБКОПМИС). З 1922 р. головував у комісії по вивченню української архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ВУКОПМИС). Протягом 1926 – 1930 рр. перебував на посаді Харківського крайового інспектора охорони пам'яток культури; з 1926 р. на добровільних засадах працював представником ВУАКу в УКОПК, очолював підсекцію українського мистецтва Харківської секції Київської науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства.

Професор С. А. Таранушенко наголошував на тому, що музейна установа є не лише виставкою. Першочергово це державне сховище науковочінних раритетів та науково-освітній апарат [1]. Фактично ж, виходячи зі специфіки своєї роботи, музеї мали можливість та право охопити лише рухомі пам'ятки [2]. Охорона музеями цієї категорії пам'яток зводилася до «звичайних заходів по збиранню, інвентаризації, описуванню, біжучому догляду і в разі потреби консервації їх...» [3]. Але велику кількість напівзруйнованих, незареєстрованих державою, а внаслідок цього залишених без охорони об'єктів складала нерухомі (позамузейні) пам'ятки. Їх збереження ставало спільною справою музейних закладів та представників громадськості.

Незмінним керівником Церковно-історичного музею з часу його заснування (1920 р.) і до ув'язнення в 1933 р. був професор С. А. Таранушенко. Саме на ці роки припадає найбільш активна наукова та експедиційна діяльність мистецтвознавця. Під його керівництвом щорічно організовувалися експедиції по Харківщині, Сумщині, Дніпропетровщині, Полтавщині, Чернігівщині з метою виявлення і збирання пам'яток народного мистецтва, проведення архітектурних обмірів, дослідження хатнього та монументального дерев'яного будівництва [4].

Узагалі вся наукова робота Музею українського мистецтва розподілялася на 3 основні напрями: робота над колекціями музею, у межах якого готувалося видання альбому пам'яток живопису XVIII ст. із колекції музею; робота над архітектурними пам'ятками Слобожанщини (обміри, фотографування, креслення, замальовка пам'яток під час експедицій); розробка питань теорії мистецтв та дослідження в області мистецтва, у межах якого функціонував науковий гурток для співробітників музею та фахівців [5]. Реалізація цих напрямів роботи була досить масштабною для штату музею в 3 співробітники та 1 технічного робітника. Тому їх здійснення залежало від високої наукової кваліфікації, ентузіазму та енергії пам'яткоохоронців.

Детально вивчалися пам'ятки й так званого монументального будівництва. У січні 1920 р. було розпочате різнопланове дослідження Харківського Покровського собору, результати якого ретельно фіксувалися через обміри, креслення, плани, фотографії, замальовки тощо [6]. Логічним

завершенням цих досліджень стало опублікування в 1923 р. монографії С. А. Таранушенка «Покровський собор у Харкові» [7]. Крім цього, улітку 1920 р. були обміряні ще 17 монументальних архітектурних пам'яток XVIII ст. різних округів Слобожанщини, досліджені всі пам'ятки ампіру м. Харкова [8]. За результатами наукових досліджень навесні 1921 р. в актовій залі університету відбулася звітна виставка «Старий Харків та Слобожанщина в будівництві» [9].

За цим напрямом робота Музею українського мистецтва продовжувалася й у наступні роки його діяльності. Протягом 1921–1923 рр. співробітники установи комплексно дослідили 13 дерев'яних церков Харківської губернії [10]. А до 1924 р. музей організував уже 10 експедицій, які не обмежувалися територією Харківщини. Ці експедиції мали низку завдань: поповнення музейних експозицій, виявлення та реєстрація пам'яток, установлення зв'язків з периферією та залучення нових кадрів кореспондентів до співпраці [11].

У 1922–1923 роках співробітники музею провели розвідки по церквах міста Харкова з метою вилучення матеріалів для бібліотеки музею. Так, лише з Покровського монастиря було врятовано понад 150 цінних стародруків, вивчено зміст архіву [12]. Згідно зі звітом про дослідження за 1928–1929 рр., проф. с. Таранушенко приділяв першочергову увагу вивченню дерев'яної монументальної архітектури. Були виміряні й сфотографовані дерев'яна Миколаївська церква в с. Вільшана Харківського округу (1753 р.), мурована Покровська церква (1769 р.), Новомосковський собор (1773–1775 рр.), церква Покрови м. Зінькова на Полтавщині. У м. Суми досліджувалися Покровська та Миколаївська церкви. Усього були зібрані виміри 13 дерев'яних та 3 мурованих церков [13]. Сьогодні цінність цих креслень та фотографій безперечна.

Завідувач Музею українського мистецтва С. А. Таранушенко, у свою чергу, у 1922 р. розробив анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток світського дерев'яного будівництва. Ці анкети розсилали представникам громадськості в округи та райони, де знаходилися монументальні пам'ятки. Заповнена анкета мала надати комплексну інформацію про місцеву пам'ятку: загальну характеристику, історію її будовання, особливості конструкції, оздоблення, зарисовки та плани.

Зразком складання описів хат у цій анкеті слугувала праця С. А. Таранушенка «Хата по Єлизаветському провулку під ч. 35 в Харкові» (Х., 1921 р.). Як додатки до анкет мали надсилатися фотографії, негативи, рисунки, описи, креслення, цифрові дані обмірів тощо [14]. Звичайно, у більшості випадків подана інформація була невисокого наукового рівня. Але аналіз саме цих відомостей надав можливість пам'яткоохоронцям накопичити великий фактичний матеріал та створити перший реєстр пам'яток Харківського округу в 1927 р.

Отже, завдяки активному співробітництву пам'яткоохоронців з представниками громадськості, залученню музеєзнавців, науковців, учителів, краєзнавців-аматорів, студентської та учнівської молоді, місцевих мешканців, було врятовано від неминучого нищення та руйнації чимало пам'яток історії та культури Харківщини та суміжних територій. Значну допомогу в цій справі здійснила добровільна мережа місцевих музейних кореспондентів з охорони пам'яток на місцях.

У січні 1920 року С. А. Таранушенко розробив план роботи архітектурно-монументальної секції комітету ГУБКОПМИСу, у якому її першочерговим завданням визначалася реєстрація «всіх старовинних церковних і світських пам'яток архітектури Харкова й Харківської губернії, а також пов'язаних з ними пам'яток монументального живопису (розписи, іконостаси)»; складання реєстру архітектурних пам'яток та іконостасів Харківської губернії, розгортання необхідних ремонтно-реставраційних робіт та догляд за їх станом і збереженням. Згідно з планом роботи секції, розробленим на початку 1920 року, до компетенції секції входили також опис, вивчення пам'яток архітектури й монументального живопису, публікація відповідних досліджень, видавництво періодики тощо [15]. Проведення будь-яких ремонтів та архітектурних змін пам'яток також перебувало під контролем представників цієї секції.

На думку завідувача секції С. А. Таранушенка, найбільшу увагу потрібно було звернути на такі пам'ятки: дерев'яні церкви, іконостаси, поміщицькі сільські й міські садиби з господарськими будівлями. Для цієї заяви у пам'яткоохоронця були досить серйозні аргументи:

«Зараз же наші сільські дерев'яні церкви щороку гинуть від пожеж, гинуть від дивного на перший погляд бажання наших церковних приходів знищити будь-що-будь старовину. Церкви часто нишком розбираються, переробляються, іноді – з будівлею нової церкви старі залишаються без догляду, буває ж, і навмисно псуються... І от з кожним днем дерев'яних церков залишається усе менше й менше. Десять років тому їх можна було нарахувати на Україні сотнями, зараз їх ледь набереється кілька десятків...» [16].

Тогочасні ідеологічні умови значно знизили й шанси збереження іконостасів. Так, іконостас значної цінності перебував у с. Бездрик Сумського повіту. С. А. Таранушенко вважав, що це був єдиний іконостас XVII ст. на території радянської України, який зберігся на той час у повному вигляді. Незважаючи на це, науковець констатував, що

«... проте він у науці зовсім невідомий; ми не маємо з нього навіть фотографій, не говорячи вже про кольорові копії, описи, дослідження, видання. Перебуває ж цей пам'ятник у сільській дерев'яній церкві, тобто щохвилини може загинути від вогню...» [17].

Непокоїло пам'яткоохоронця й те, що фрагменти іконостасів XVII і XVIII століть лише частково перенесені до місцевих музеїв, у більшості ж випадків

«дотлівають по коміркам, горищам і дзвіницям старих дерев'яних церков» [18].

З метою реєстрації, дослідження та охоплення більшої кількості архітектурних пам'яток С. А. Таранушенко розробив на початку 1920 року і надіслав від імені архітектурно-монументальної секції Харківського ГУБКОПМИСу до повітових КОПМИСів, музеїв і органів народної освіти спеціальний анкетний лист для реєстрації пам'яток старовинного дерев'яного будівництва. Ця анкета надавала пам'яткоохоронцям усебічну інформацію про місцеві пам'ятки дерев'яного будівництва: історію будівлі, архітектурні обміри, особливості внутрішнього інтер'єру тощо [19; 20]. З цими анкетами архітектурно-монументальна секція отримувала численні фотографії, негативи, малюнки, креслення, описи, цифрові дані розмірів пам'яток. Унаслідок цього стало можливим створення архіву архітектурних креслень та фотографій, до якого увійшли списки та описи історично цінних пам'яток Харківщини. Вони терміново були переведені під посилену охорону та захист держави. Здійснення описів та досліджень пам'яток архітектурного й монументального живопису; організація видавництва звітів відповідних досліджень з метою популяризації пам'яткоохоронного руху; проведення експедицій, з'їздів фахівців – все це входило до обов'язків секційних співробітників [21]. Узагалі на початку 20-х рр. XX ст. метод розсилки карток-анкет набув популярності [22].

Зважаючи на наведені факти архітектурно-монументальна секція ГУБКОПМИСу 21 січня 1920 р. визначила найважливіші пам'яткоохоронні заходи: дослідження Харківського Покровського собору, перевезення до Харкова іконостаса із с. Бездрик, вивчення низки дерев'яних церков Харківщини.

Отже, діяльність відроджених у післяреволюційний час ВУКОПМИСу та Харківського ГУБКОПМИСу (1920–1921 рр.), зокрема архітектурно-монументальної секції, охопила різноманітні пам'ятки краю.

Кардинальну роль у виявленні, науковому вивченні, охороні та популяризації пам'яток у другій половині 1920-х рр. відіграли Крайові інспектури охорони пам'яток матеріальної культури. «Спеціальний інститут крайових інспекторів з охорони пам'яток культури й природи» було утворено в складі НКО Постановою Всеукраїнського Центрального виконкому й Ради Народних Комісарів в УСРР «Про пам'ятники культури й природи» від 16 червня 1926 р. [23]. У свою чергу Харківська губерньська інспектура народної освіти 19 серпня 1926 р. клопотала перед Окрпланом про утворення крайової посади інспектора, наголошуючи на масовому руйнуванні архітектурних пам'яток, відсутності їхньої систематичної реєстрації та фінансування реставраційних робіт [24]. Крім цього, зазначалося, що до

цього часу ніяких зведених матеріалів про пам'ятки Харківського округу не існує. Ці обставини значно прискорили заснування Інспектури з охорони пам'яток на Харківщині.

Крайова інспектура мала територіальну структуру, бо в її межах діяло 4 крайові комісії охорони пам'яток культури, а саме: в Харкові, Дніпропетровську, Києві та Одесі [25].

Харківську комісію згідно з постановою президії Укрголовнауки від 27 лютого 1926 р. очолив проф. С. А. Таранушенко [26]. До сфери діяльності Харківського інспектора протягом 1926–1932 рр. входило 13 округів. Дніпропетровську інспектуру очолив П. А. Козар (5 округів); Київську – проф. Ф. Л. Ернст (17 округів); Одеську – проф. С. С. Дложевський (7 округів) [27; 28]. Узагалі Крайова інспектура об'єднала кращі наукові й творчі сили регіонів, зацікавлені в охороні, вивченні та збереженні місцевих пам'яток історії та культури.

Харківська крайова інспектура на чолі з С. А. Таранушенком з численної кількості конкретних заходів обрала такі першорядні та невідкладні: первісна реєстрація пам'яток та їх класифікація за типами, організація мережі кореспондентів з охорони пам'яток, активізація громадської роботи у справі охорони завдяки заснуванню окружних та місцевих комісій, виявлення й заснування історико-культурних заповідників, практичні пам'яткоохоронні заходи (загальні, перевірка стану схоронності пам'яток, збирання та підготовка матеріалів про пам'ятки ще до розподілу їх на пам'ятки республіканського та місцевого значення), фінансування [29].

Слід зазначити, що представники Харківської крайової інспектури на чолі із С. А. Таранушенком систематично організовували експедиції з метою огляду пам'яток, їхнього вивчення та дослідження. Уже в 1927 році завдяки особистому втручання науковця в округах, які входили до сфери діяльності Харківської інспектури, було взято на державний облік 832 монументальні, архітектурні, історико-меморіальні та археологічні пам'ятки [30]. Були розпочаті безперервні дослідження дерев'яного та монументального будівництва на Лівобережжі, які тривали до 1932 р. Стан визначних пам'яток: Густинський та Мгарський монастирі, архітектурні будівлі Харкова, Полтави, будинок Галаганів у Сокирянцях та багато інших об'єктів Слобожанщини – перевірявся крайовим інспектором особисто під час відряджень та експедицій [31].

Остання експедиція 1927 р. проводилася на території Ізюмського та Зміївського повітів протягом вересня. З 27 серпня по 27 вересня 1927 року силами співробітників Крайової інспектури вдалося виміряти й сфотографувати церкви Ізюмщини та Зміївщини, а саме: церкви Миколи в с. Червоний Оскол (Цареборисів), с. Протопопівка, с. Гусарівка, Михайлівську й Здвіженську в с. Лиман, с. Черкаський Бишкін, с. Верхне, с. Береки. Під час обмірів у Черкаському Бишкіні пам'яткоохоронці відвідали с. Гийовка та с. Нижній Бишкін [32;33]. Результатом численних виїздів протягом ве-

ресня стало зібрання обмірів, описів, креслень та фотографій 18 пам'яток монументального дерев'яного будівництва.

У результаті такої невтомної роботи майже всі дерев'яні та кам'яні церкви Харківщини були ретельно вивчені та зафіксовані у вигляді фотографій, креслень, планів тощо.

Така активна експедиційна діяльність давала значні результати. На середину 1931 р. в реєстрах Харківської інспектури значилося 353 пам'ятки: 79 археологічних, 207 архітектурних, 43 меморіальні та 24 революційні. Зважаючи на захопленість С. А. Таранушенка архітектурним мистецтвом, відповідно переважали дослідження пам'яток цього виду. Узагалі Харківська інспектура посідала на той час перше місце серед 4 існуючих інспектур по загальній кількості зареєстрованих пам'яток. Менше уваги інспектура приділяла революційним та меморіальним пам'яткам [34].

Таким чином, заснування Харківської крайової інспектури з охорони пам'яток матеріальної культури сприяло піднесенню пам'яткоохоронної справи регіону на якісно новий рівень. Виконуючи функцію координаційного органа, Інспектура започаткувала централізацію та об'єднання зусиль усіх пам'яткоохоронних установ та осередків не лише Харківщини, але й Полтавщини, Сумщини, Лубенщини, Роменщини тощо.

Порівняльний аналіз діяльності пам'яткоохоронних установ, що функціонували на території Харківщини протягом 20–30-х рр. ХХ ст., дає підстави відзначити як найбільш ефективну працю Крайової інспектури охорони пам'яток на чолі з проф. С. А. Таранушенком (1926–1931 рр.). Розбудова окружних, повітових та місцевих мереж кореспондентів і підвідомчих комісій у структурі інспектури, різноманітність форм і методів роботи їх співробітників забезпечили її тогочасний успіх та ефективність. Простежується колосальна роль видатної особистості С. А. Таранушенка у розвитку Крайової інспектури та пам'яткоохоронного руху в цілому. Завдяки його ентузіазму та самовідданості було створено перший на Харківщині реєстр пам'яток, здійснено заходи з їхнього вивчення, збереження та популяризації.

У червні 1926 р. уряд радянської України оголосив закон «Про захист історичних пам'яток і визначних місць природи» [35]. Усі відомі пам'ятки вносилися до державного реєстру й класифікувалися як пам'ятки загальнодержавного або місцевого значення. Перебудови або руйнування реєстрових пам'яток дозволялося робити тільки за згодою НКО.

На жаль, наприкінці 1920-х рр. позитивний характер культурного та суспільно-політичного життя в Україні став змінюватися на гірше. С. А. Таранушенко у своєму лекційному виступі в УКОПК 13 травня 1929 р. зазначав, що

«...основне завдання, яке стоїть перед дослідниками архітектури, звичайно, полягає в тому, щоб встановити основні закони для архітектурних пам'ятників» [36].

Пам'яткоохоронець уважав наявність чіткого закону зі збереження культурної спадщини запорукою успішності всього пам'яткоохоронного процесу.

Стефан Андрійович Таранушенко, відомий пам'яткоохоронець, був покараний командно-адміністративною системою за щирі любов до української архітектури, особливо до церковного будівництва. Опівночі з 13 на 14 жовтня 1933 р. співробітники особливої комісії ДПУ УСРР здійснили обшук у квартирі С. А. Таранушенка. Пам'яткоохоронця безпідставно заарештували. Слід зазначити, що всі звинувачення проти вченого ґрунтувалися лише на непереконливих свідченнях його заарештованих колег та провокаційних доносах. [37].

На підставі заздалегідь оформлених протоколів допитів С. А. Таранушенко був звинувачений у контрреволюційній антирадянській діяльності та керівництві міфичною організацією «Російсько-український фашистський блок»; налагодженні зв'язку організації з периферією; заснуванні її осередку в Музеї українського мистецтва; вербуванні його членів; здійсненні великої та систематичної шкідницької діяльності на ідеологічному фронті по музейній лінії, особливо по селах, активізуючи серед мас незадоволення політикою радянської влади [38]. Одним з безглузвих обвинувачень стала інкримінація наукових експедицій завідувача Музею українського мистецтва з метою активізації діяльності контрреволюційної організації на Правобережжі, вербування нових членів на периферії тощо. Дійсно, відповідно до своїх наукових інтересів С. А. Таранушенко під час експедицій найбільшу увагу приділяв вивченню архітектури церковної старовини. Саме цей факт також фігурував у звинуваченнях науковця і трактувався як антирадянська діяльність [39].

Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 24.02.1934 р. Стефан Таранушенко був засуджений за стандартними серед пам'яткоохоронців звинувачувальними статтями 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР на п'ять років покарання у виправно-трудоному таборі Забайкалля (району Чити) для будівництва другої лінії Транссибірської залізниці (Бам) терміном з 14.10.1933 р. [40].

У вересні 1936 р. С. А. Таранушенко був звільнений, переїхав до Перми, де в 1937 році викладав біологію у філії індустріального робфаку на КамГЕС [41]. У 1938 році переїхав до Курська. Працював співробітником картинних галерей Курська, пізніше Астрахані (1950 – 1953 рр.) [42]. Під час Великої Вітчизняної війни залишився в окупованому Курську охороняти експонати, які не встигли евакуювати з музеїв. Навіть під час війни у 1943 р. С. А. Таранушенко у приміщенні картинної галереї проводив лекції з історії архітектури [43].

В Україну пам'яткоохоронцю дозволили повернутися лише в 1953 р. (м. Київ). Працював науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР, потім старшим

науковим співробітником Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва Академії будівництва й архітектури УРСР [44; 45].

З 1963 р. вийшов на пенсію. 1976 року світ втратив С. А. Таранушенка, який начебто випередив свій час, заглянувши у майбутнє і не побачивши у нашому ХХІ столітті видатних пам'яток. Низький уклін справжньому лицарю з охорони культурної спадщини, який до останнього подиху боровся за історичну пам'ять нашого народу, відображену в архітектурних шедеврах.

ЛІТЕРАТУРА

1. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1358, арк. 1.
2. Положення про пам'ятки культури й природи від 16 червня 1926 р. // Охорона пам'яток культури на Україні. – Зб. І. – Харків, 1927. – С.148–149.
3. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УСРР / В. Дубровський // Охорона пам'яток культури на Україні. – Зб. І. – Харків, 1927. – с. 11.
4. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 319 зв.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 37 зв.
6. Музей Українського мистецтва (3 нагоди відчитної за 1923 р. виставки) // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – с. 229.
7. Таранушенко С. А. Покровський собор у Харкові / С. А. Таранушенко. – Харків, 1923. – 43 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 37 зв.
9. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 274, арк. 3.
10. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – Ч. І. 1917 р. – середина 20-х років. – К.: Вид. Інституту Історії України НАН України, 1995. – с. 108.
11. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 6248, арк. 5.
12. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 98, 98 зв.
13. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1372, арк. 1 – 3.
14. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 6247, арк. 1 зв.
15. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1354, арк. 1.
16. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1354, арк. 7 – 8.
17. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1354, арк. 9.
18. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1354, арк. 7 – 8.
19. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 6247, арк. 1 – 1 зв.
20. ДАХО. – Ф. Р – 4365, оп. 1, спр. 68, арк. 3 зв.
21. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1354, арк. 1.

- 22 ДАХО. – Ф. Р – 89, оп. 1, спр. 106, арк. 1 – 2 зв.
- 23 ДАХО. – Ф. Р – 845, оп. 3, спр. 1031, арк. 3.
- 24 ДАХО. – Ф. Р – 845, оп. 3, спр. 1029, арк. 10.
- 25 Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 2. – с. 130.
26. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1592–1593, арк. 1.
27. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 173.
28. Охорона пам'яток культури на Україні. – 36. І. – Харків. – 1927. – с. 155–156.
29. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1370, арк. 1–9.
30. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1370, арк. 1–2.
31. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1370, арк. 2.
32. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1365, арк. 10–12.
33. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1370, арк. 8.
34. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 146, арк. 172.
35. Про пам'ятки культури й природи // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1926. – Ч. 32–33. – арт. 259. – с. 531–538.
36. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1373, арк. 4.
37. ДАХО. – Ф. Р – 6452, оп. 3, спр. 656, арк. 197.
38. ДАХО. – Ф. Р – 6452, оп. 3, спр. 658, арк. 47.
39. Про завдання, методи охорони та масової популяризації пам'яток культури // Бюлетень НКО. – 1931. – № 56. – арт. 675. – с. 6.
40. ДАХО. – Ф. Р – 6452, оп. 3, спр. 656, арк. 211, 229.
41. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1606, арк. 1.
42. Білокінь с. Велетень мистецтвознавства // Репресоване "відродження" /С. Білокінь; Упоряд. О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – с. 342–343.
43. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1683, арк. 7.
44. ІР НБУВ. – Ф. 278, од. зб. 1605, арк. 1 дод.–2 дод.
45. ДАХО. – Ф. Р – 6452, оп. 2, спр. 2809, арк. 39.